

DOI 10.31558/2519-2949.2023.1.4

УДК 323:343.4

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>

Ягунов Д. В., Донецький національний університет імені Василя Стуса

«НОМО DISCIPLINATUS» ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ (ДО ПИТАННЯ ПРО СИМУЛЯКРИЗАЦІЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЯМ У ХХІ СТОЛІТТІ).

Проблема, що аналізується у цій статті, пов'язана з соціальним феноменом катування, а також з політичними передумовами поширення зазначеного феномену у ХХІ столітті.

У ХХІ столітті катування стало категорією не скільки юридичної, стільки політичної науки, формуючи важливу частину сучасного політичного дискурсу взаємовідносин влади та соціуму. Катування, формально заборонені універсальними й регіональними стандартами прав людини та законодавством усіх сучасних держав, у ХХІ столітті стали важливим інструментом політики соціального контролю.

Незважаючи на формальне перебування катування поза законом, катування сьогодні існує саме як інструмент політики соціального контролю та широко використовується як соціальна практика. Ця неформальна політика має категорично негативну конотацію, що не виключає її існування як об'єктивної складової сучасних відносин влади навіть за відсутності формально задекларованих суб'єктів.

Тортури не зникли як соціальне явище навіть у другій половині ХХ століття, як це стверджується у рамках класично-формального підходу. Тортури з боку агентів держави та представників політичних еліт були й залишаються сферою особливого управління.

Катування та нелюдське поводження наразі широко використовується у відносинах влади різними політичними акторами, де у політичному обігу перебуває гнучка та, відповідно, небезпечна з огляду на стандарти прав людини формула заборони тортур – «absolute in principle but relative in application».

Невидимість катувань та нелюдського поводження у ХХІ столітті аж ніяк не означає відсутність таких соціальних практик. Будь-який політичний режим намагається контролювати населення, де катування та нелюдське поводження можна вважати свого роду «побічним продуктом» механізмів паноптичного соціального контролю – таким собі «ексцесом виконавців нижчої ланки» у процесі «убезпечення суспільства». У той же час вищі ланки, як раз навпаки, активно декларують пошук нових, більш дієвих та сучасних формальних методів протидії катуванням.

З одного боку, національні системи кримінальної юстиції (включаючи пенітенціарні системи) не можуть впоратися з формально задекларованими завданнями – поводитися з девіантами виключно у рамках формальних процедур, закріплених у національному законодавстві на фоні збільшення класів, типів, видів та, як наслідок, кількості девіантів.

З іншого боку, самі громадяни в обмін на свою «свободу» вимагають ще більшого «убезпечення», де для них вже не мають значення шляхи та методи досягнення відповідної концентрації безпеки. Практична можливість застосування тортур до «терориста» з метою отримання відомостей про подальші терористичні акти або до «небезпечного вбивці» з метою отримати його зізнання відкриває «скриньку Пандори», де з'являється широка та водночас вкрай небезпечна перспектива застосування катувань проти усіх «небезпечних» «інших». Причому реєстри «небезпечних інших» мають небезпеку піддаватися розширенню.

Яскравим прикладом того, наскільки ззовні задекларована національними державами суб'єктна політика запобігання катуванням переплітається з безсуб'єктною політикою катувань, є підтримка сучасними державами в'язничної субкультури та неформальної ієрархії у своїх пенітенціарних системах. Головним тут є саме задеклароване протиставлення між державною владою та владою неформальною, де держава, абсолютно не соромлячись, підписує принизливий для себе пакт про надання їй гарантій «гарантій безпеки» у начебто державній

пенітенціарній системі в обмін на «ліцензію на застосування катувань», що надається «неформальним лідерам».

Тому проблематику цієї статті можна сформулювати за допомогою наступного питання, яке, здається, є риторичним: якщо зрештою навіть у XIII столітті Робіна Гуда приборкав шериф Нотінгема, то чому у XXI столітті сучасна держава не може приборкати «неформальних лідерів», поступаючись їм великою часткою державної влади та надаючи приватним акторам «ліцензію» на катування?

Ключові слова: катування, нелюдське поводження, Європейський суд з прав людини, ЄСПЛ, Конвенція про захист прав людини, Європейський комітет з питань запобігання катуванням, ЄКЗК, Рада Європи, «посиленні методи допиту», запобігання катуванням та нелюдському поводженню, розслідування випадків катувань та нелюдського поводження, передумови катувань та нелюдського поводження у XXI столітті, паноптикон, паноптична дисципліна, модуляції соціального контролю.

Проблема, що аналізується у цій статті, пов'язана з соціальним феноменом катування та нелюдського поводження, а також з політичними передумовами поширення зазначеного феномену у XXI столітті у більшості сучасних держав.

Головна авторська теза, подана у цій статті, полягає в тому, що у XXI столітті катування та нелюдське поводження стали категорією не скільки юридичної, стільки політичної науки, формуючи важливу частину сучасного політичного дискурсу взаємовідносин влади та соціуму, ігнорувати який не уявляється можливим.

У цій статті ми доводимо, що катування, формально заборонені універсальними й регіональними стандартами прав людини та законодавством усіх сучасних держав, у XXI столітті стали важливим прихованим інструментом політики соціального контролю, що формується поза формальними нормативно-правовими рамками та, що є більш важливим, нерідко *безсуб'єктно* (хоча в окремих випадках катування та нелюдське поводження можуть набувати правового оформлення та *суб'єктних* ознак).

Через це саме політична наука має значно більший потенціал щодо глибшого дослідження феномену катування та нелюдського поводження, а також передумов та причин поширення цього феномену в XXI столітті.

Проблематика цієї статті вже була предметом дослідження автора. Ця стаття продовженням авторських досліджень щодо причин та передумов поширення катувань та нелюдського поводження у XXI столітті [1; 2].

У попередніх наших публікаціях ми наголошували на великій небезпеці спрощеного (формально-юридичного) підходу до феномену катування та нелюдського поводження, який, як на переконання окремих вітчизняних авторів, теоретично має зникати (або принаймні зменшуватися) в процесі глобального розвитку через ефекти міжнародного права, гуманізацію кримінального законодавства, зменшення кількості в'язничного населення тощо.

На початку цієї статті ми б хотіли навести приклад, який наочно ілюструє проблематику цієї статті та демонструє ступень актуальності питань, що порушуються у статті.

У лютому 2023 року світ дізнався про плани влади Сальвадору та відповідні дії з їх реалізації щодо розміщення в одній новозбудованій в'язниці понад 40 тисяч ув'язнених, взятих під варту в цій країні в рамках надзвичайного стану після сплеску вбивств та інших насильницьких злочинів.

Нова мегав'язниця у Теколуці складається з восьми будівель. За словами уряду, кожна має 32 камери площею близько 100 квадратних метрів, де можуть утримувати понад 100 ув'язнених. Тобто, на кожного ув'язненого припадатиме менше 1 кв.м. житлові площі, а у кожній камері буде розміщуватися лише дві раковини та два туалети. Фотографії, поширені усіма світовими засобами масової інформації, демонструють першу велику групу ув'язнених – татуйованих, босих та одягнутих лише у шорти, яких заводять до приміщення. Ув'язнених залишають сидіти на підлозі, заклавши руки за голови, де їх розміщують щільно один до одного, лицем до потилиці, перш ніж їх заводити до камер.

Будь-яка особа, яка має хоча б поверхове уявлення про пенітенціарні установи та права людини у пенітенціарній системі, порушить питання: як можна на початку XXI століття утримувати людей в таких умовах, причому утримувати на фоні численних оонівських та регіональних стандартів з прав людини та глобального цивілізаційного розвитку?

Після цього, як і раніше, для цілей цього дослідження ми наголошуємо: стереотип, що у XXI столітті завдяки «гуманізації соціальних відносин» катувань стало менше, є небезпечним для цілей самої політики запобігання катуванням, включаючи її віктимологічні аспекти.

Тому ми продовжуємо відстоювати раніше сформувану нами тезу, що у XXI столітті продовжує мати місце тенденція розширення застосування катування та нелюдського поводження як у відкритих, так і завуальованих формах, що реалізується здебільшого у рамках позанормативної *безсуб'єктної* політики для цілей поширення соціального контролю, надаючи якісно нове значення відносинам влади та суспільства.

Застосування катування та нелюдського поводження до «небезпечних девіантів», «злочинців», «терористів», «хижаків» та інших типів *«небезпечних осіб»* стало поширеною практикою навіть у західних та інших демократичних країнах, не зважаючи на те, що розгалужена та апробована система формально-правових гарантій та запобіжників, створена у другій половині XX століття та розвинута на початку XXI століття, допомогла зробити практики катувань та нелюдського поводження максимально рідким явищем, наскільки це можливо (особливо на європейському регіональному рівні – завдяки Раді Європи, Європейському комітету з питань запобігання катуванням (надалі – ЄКЗК) та Європейському суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ)).

Таким чином, незважаючи на формальне перебування катування та нелюдського поводження поза національним законом та стандартами прав людини, катування та нелюдське поводження сьогодні існують саме як *інструмент політики соціального контролю* та широко використовується як соціальна практика, дослідження якої потребує не вузького юридичного аналізу поняття катування як формальної дефініції, а саме дослідження цього феномену (явища) крізь призму політичної науки з метою віднайти відповідь на питання: які фактори сприяють поширенню практик катування та нелюдського поводження майже у всіх сучасних державах на фоні задекларованої універсальності концепції прав людини та реалізації задекларованої публічної політики із запобігання катуванням на глобальному, регіональному та національному рівнях?

Ця неформальна політика має категорично *негативну* конотацію, що не виключає існування такої політики як *об'єктивної* складової сучасних відносин влади навіть за відсутності формально задекларованих *суб'єктів* такої політики.

У наших більш ранніх дослідженнях феномену катування та нелюдського поводження XXI століття ми наголошуємо на трьох факторах, що вплинули на зникнення формалізованих тортур як *засобу доказування* у кримінальному процесі та *виду покарання* у відносинах влади наприкінці XVIII – початку XIX ст. ст., а головне – як *легітимізованої суб'єктної політики*: 1) класично-філантропічний; 2) прагматичний; 3) дисциплінарний [1; 2].

Визнаючи кумулятивний ефект усіх трьох зазначених вище факторів, ми вважаємо за потрібне досліджувати соціальні практики катувань переважно в якості *інструменту безсуб'єктної політики* в контексті впливу саме *«дисциплінарного»* фактору, що обумовив відхід політики катувань від її *суб'єктної форми* (що демонструє право на використання сили) та «розчинив» тортури усередині дисциплінарно-карцерних механізмів здійснення влади.

Саме цей підхід, який сформулювали німецькі вчені Георг Руше та Отто Кіркхаймер, а також французький філософ Мішель Фуко, пояснює «зовнішнє» зникнення тортур тим, що для цілей соціального контролю в умовах капіталізму, що народжувався та набирив обертів, методи паноптичного дисциплінування суспільства та розкидування соціально-контрольних мереж були набагато кращими та економічно більш вигідними, ніж жорсткі формалізовані публічні процедури, спрямовані проти тіла, яке в часи Середньовіччя нерідко здебільшого було єдиною власністю людини. Якщо у часи Середньовіччя саме публічні катування та тілесні покарання символізували та демонстрували необмежену владу государя або феодала, то з початку XVIII століття численні методи соціального контролю та нагляду паноптичної природи відносно швидко витіснили жорстокі тілесні каральні практики. Все це знаменувало остаточне завершення епохи панування I модуляції соціально-контрольних практик – *модуляції бінарної законності* (за визначенням М. Фуко). Водночас саме цей період відповідав початку II модуляції – *модуляції дисципліни*.

М. Фуко ґрунтовно пояснює причини переходу від *«законності»* до *«дисципліни»* через те, що влада, для якої суверенітет був модальністю, виявилася недостатньою для управління економікою і політичними процесами в суспільстві, що переживало демографічний вибух та індустріалізацію. Аналогічним чином *функціональність* пояснює виникнення начебто *«виправної»* в'язниці як виду та місця покарання: застосовування тортур припинилося не тому, що це перестало вважатися гуманним,

а лише тому, що це стало *економічно не вигідно*: «*Homo penalis*, тобто людина, яка карається законом і яка може бути покараною законом, цей *Homo penalis* [насправді] ... є *Homo economicus*» [3, с. 312]. Водночас, це не означає, що катування зникли: вони лише «відійшли у тінь», зберігши неформальний статус та значення важливого засобу паноптичного соціального контролю.

Взявши за основу наукові погляди Мішеля Фуко, можна зазначити, що у XXI столітті формально задекларований *Homo penalis* насправді стає не тільки *Homo economicus*, проте й *Homo disciplinatus*, де численні форми катування та нелюдського поводження використовуються агентами держави та приватними акторами (за ліцензією, наданою державою) як відкриті, так і завуальовані інструменти соціального контролю над широкими верствами населення, які мають перебувати у сфері дії паноптичних дисциплінарних механізмів.

Досліджуючи трансформацію модуляцій покарання («законність» – «дисципліна» – «безпека»), Мішель Фуко робить важливий наголос: процес переходу від середньовічної кримінально-правової тілесної корпоральності до сучасної модуляції покарання «занадто поспішно і категорично пояснили процесом «гуманізації», відмахнувшись тим самим від необхідності подальшого аналізу.

Так само, вважаємо, традиційний кримінально-правовий та кримінологічний аналіз сучасних національних систем кримінальної юстиції виключно у категоріях більшої гуманізованості, результативності та прогресивності створює негативні наслідки для політики запобігання катуванням та процедур розслідування випадків катувань, адже в основі такої превентивної діяльності перебувають *міф гуманізації* та заздалегідь задекларована державою неспроможність держави ефективно запобігати випадкам катування та нелюдського поводження, що приховує справжні причини катування та нелюдського поводження як політичного феномену.

Формально-правовий підхід, що ми згадали вище, з його ключовою категорією «гуманізації» не може пояснити ще більше поширення катувань та нелюдського поводження у XXI столітті. Тим не менш, феномен катування – це об'єктивна реальність, яку не можна ігнорувати в процесі політичного аналізу сучасних відносин влади. Відтак, беручи до уваги поширеність феномену катування у майже усіх країнах світу, а головне – *політичний запит* на застосування нелюдського поводження на рівні національної держави, можна постулювати наявність *безсуб'єктної політики катувань*, у рамках формування якої соціальні практики катування розглядається якщо не інструмент, то принаймні передбачуваний побічний результат (хоча ми схильні до категорії «*інструменту*»).

Існує усталений погляд соціологів та кримінологів на проблематику злочинності, що злочинність – це *нормальне явище* для будь-якого суспільства, проте – наголосимо – у певних обсягах та проявах. Завелика концентрація девіантності та злочинності є ознакою *аномії*.

Так само наявність певної кількості випадків катувань та жорсткого поводження є *нормальним явищем* для суспільства, проте – наголосимо – у надзвичайно малих проявах. І завелика концентрація катування та нелюдського поводження – це ознака не лише *аномії*, проте й того, що вказані практики стали *вигідними державі* – як з точки зору економіки, так із точки зору поширення паноптичної дисципліни.

Катування та нелюдське поводження наразі широко використовується у відносинах влади різними політичними акторами, де у політичному обігу перебуває гнучка та, відповідно, небезпечна з огляду на стандарти прав людини формула заборони тортур – «*absolute in principle but relative in application*». Причому, для американського політичного поля запроваджено категорично неприйнятний для європейської політики висновок, що регулювання застосування тортур краще, аніж заборона [4, с. 614].

Проте навіть, на перший погляд, нейтральні або навіть просоціальні політичні ініціативи, стратегії та проекти у суспільстві XXI століття опосередковано зумовлюють використання катувань та нелюдського поводження через певні форми ланцюгових реакцій, що головним чином пов'язане з хвильовими кампаніями «боротьби зі злочинністю», спрямованими на підвищення рівня розкриття злочинів (чим здебільшого характеризуються пострадянські країни), а також зі згаданим вище збільшенням видів, типів та класів девіантів у сучасних суспільствах внаслідок «*moral panic*» перед «загрозами злочинності».

Надаючи авторське обґрунтування поширення феномена катувань та нелюдського поводження у XXI столітті, розвиваючи модулярну концепцію Мішеля Фуко, концепцію «пунітивного міста» Стенлі Коена, ми продовжуємо формувати власну концепцію переходу сучасних суспільств до IV модуляції соціально-контрольних та каральних практик – *постсучасної модуляції паноптичного менеджменту ризиків* [5, с. 146].

На нашу думку, саме «убезпечення суспільства» є ключовою тезою, яка пояснює поширення феномену катувань та нелюдського поводження у XXI столітті на фоні задекларованої нульової толерантності до таких соціальних практик.

Тому, наслідуючи підхід М. Фуко і С. Коена до «поширення дисципліни», «розкидування мереж» та «управління злочинністю», а також підхід Е. Гідденса щодо «островів безпеки» у сучасному капіталістичному суспільстві, наголошуючи, що тортури не зникли як соціальне явище навіть у другій половині XX століття, як це стверджується у рамках класично-формального підходу, ми постулюємо, що тортури з боку агентів держави та представників політичних еліт були й залишаються сферою *особливого управління*, що надає підстави підтримати думку окремих авторів щодо тези про «*managing torture*» (одним із зовнішніх проявів «*managing torture*» стала легалізація тортур, які з другої половини XX століття отримали назву «*enhanced interrogation techniques*»).

Здебільшого невидимість катувань та нелюдського поводження у XXI столітті аж ніяк не означає відсутність таких соціальних практик. Будь-який політичний режим намагається контролювати населення (особливо ті, прошарки, які вважаються небезпечними або принаймні «ненадійними» для функціонування такого режиму), де катування та нелюдське поводження можна вважати свого роду «побічним продуктом» механізмів паноптичного соціального контролю – таким собі «*ексцесом виконавців нижчої ланки*» у процесі «убезпечення суспільства». У той же час вищі ланки, як раз навпаки, активно декларують пошук нових, більш дієвих та сучасних формальних методів протидії катуванням.

Тому іншим проявом «*managing torture*» є перманентне порушення прав людини у пенітенціарних установах та інших місцях несвободи, що нерідко набуває форми постійного відступу від стандартів ЄКЗК, де Комітет нерідко використовує формулу «*Комітет ще раз наголошує*» або «*Комітет ще раз рекомендує*».

У цьому контексті необхідно нагадати, що катування – це, по-перше, не лише найтяжчий прояв цього феномену, пов'язаний з намаганнями отримати інформації від жертви або покарати жертву. Як ЄСПЛ, так і ЄКЗК за десятиліття своєї роботи значно розширили перелік дій або бездіяльності агентів держави, які підпадають під ознаки катування або нелюдського поводження, які нерідко можуть навіть і не розглядаються громадянами саме як катування або нелюдське поводження.

Крім того, говорячи про поширення феномену катування та нелюдського поводження у XXI столітті, потрібно зробити особливий акцент: зазначений феномен не може існувати без соціальної підтримки самих громадян, які віддають свою свободу в обмін на «убезпечення суспільства». В умовах, користуючись термінологією Ульріха Бека, «суспільств безпеки», коли «свобода» розчинилася у мережах «убезпечення», «захисту суспільства» та «*gated communities*», і коли кожна політична криза актуалізує питання ще більшого «захисту суспільства» від «загроз злочинності», «нелегальної міграції», «небезпечних хижаків» та «тероризму», процес завуальованого стимулювання застосування й навіть легалізації тортур набирає нових обертів, набуваючи ще більших ознак *політики* з тенденцією до подальшої формалізації та *суб'єктності*.

Відтак ми можемо сформулювати власну позицію з приводу природи тортур, які сьогодні застосовуються агентами держави, що кореспондує поглядам Стенлі Коена, Мішеля Фуко, Ульріха Бека та Зігмунта Баумана, щодо глобалізованих «*туристів*», локалізованих «*бродяг*» та насичення політичного тіла суспільства «*безпекою*» з метою ще більшого соціального контролю над кожним рухом та навіть – станом на сьогодні – думками пересічного громадянина.

Політичні еліти насичують суспільство важливими для відносин влади месиджами: так, тортури – це огидно. Більше того, тортури – це безмежно огидно. Проте, мовляв, світ, на жаль, змінився настільки, що перед громадянами стоїть принциповий вибір: або «пожертвувати» одним терористом (небезпечним злочинцем, девіантом тощо), або допустити brutальне порушення прав або навіть загибель сотень «законослухняних та добропорядних громадян», тим самим піддаючи симулякризації проблему катувань та нелюдського поводження.

Це пояснює не лише відновлення катувань та нелюдського поводження як феномену у другій половині XX століття, проте й на додаток – поширення цього феномену у XXI столітті, де особливого значення набувають погляди Мішеля Фуко та Стенлі Коена щодо розкидування мереж соціального контролю та, як наслідок, збільшення класів, типів та видів девіантів, яких потрібно контролювати для цілей того самого «убезпечення».

З одного боку, національні системи кримінальної юстиції (включаючи пенітенціарні системи) не можуть впоратися з формально задекларованими завданнями – поводитися з девіантами виключно

у рамках формальних процедур, закріплених у національному законодавстві на фоні збільшення класів, типів, видів та, як наслідок, *кількості* девіантів.

З іншого боку, самі громадяни, народжені у часи III та, що є більш важливим, IV модуляції соціально-контрольних практик, в обмін на свою «свободу» вимагають ще більшого «убезпечення», де для них вже не мають значення шляхи та методи досягнення відповідної *концентрації безпеки*. Підтвердженням цього є дані численних соціологічних досліджень та опитувань населення країн Європи та Північної Америки, де від третини до половини громадян допускають застосування тортур до терористів з метою того самого задекларованого державою «убезпечення». Причому це все відбувається на фоні тотального соціального контролю за простором, рухами та думками з боку держави, політичних еліт та могутніх приватних акторів. Проте головним є те, що практична можливість застосування тортур до «терориста» з метою отримання відомостей про подальші терористичні акти або до «небезпечного вбивці» з метою отримати його зізнання відкриває «скриньку Пандори», де з'являється широка та водночас вкрай небезпечна перспектива застосування катувань проти усіх «небезпечних» «інших» – *dangerous offenders, persistent offenders, predators, sex offenders*, членів злочинних організацій та інших «небезпечних злочинців». Причому реєстри «небезпечних» «інших» мають явну небезпеку піддаватися розширенню.

Яскравим прикладом того, наскільки ззовні задекларована національними державами *суб'єктна політика запобігання катуванням* переплітається з *безсуб'єктною політикою катувань*, є підтримка сучасними державами в'язничної субкультури та неформальної ієрархії у своїх національних пенітенціарних системах.

Так, у своїй доповіді за результатами візиту у 2018 році до Молдови ЄКЗК наголосив на *перманентній* проблемі насильства між ув'язненими, що існує десятиліттями, і яка набула форми «*явища*» та «*глибоко вкоріненій проблеми*», «*далекої від усунення*» [6, Para 13, P. 7-8].

Враховуючи перманентну присутність таких епізодів у пенітенціарних установах та їх серйозність, ЄКЗК рекомендує державі активізувати свої зусилля для боротьби з таким явищем, як насильство у в'язницях [7, Para 38, P. 23].

Більше того, коли самі держави визнають факт наявності такого *явища* та декларують свою політику протидії такому *явищу*, то виникає питання: чи не є офіційне визнання невдачі протидії *явищу* доказом того, що держава насправді таке явище *підтримує*? [6, Para 14, P. 7]. Особливо в світлі факту, що існує очевидна негласна співпраця між державною владою та неформальною ієрархією ув'язнених щодо підтримання «порядку» серед ув'язнених та забезпечення «безперебійної роботи» пенітенціарних установ [8, Para 49, P. 28].

У своїх доповідях ЄКЗК вказує на існування «неформальних *владних* структур у середовищі засуджених», боротьба з якими державою декларується як «*контрпродуктивна*», де держава відчуває себе «*безпорадною* у своїх намаганнях приборкати *владу* «високопоставлених» ув'язнених» [6, Para 20, P. 9], а тому держава підписує неформальну угоду з «неформальними лідерами» щодо підтримання порядку серед ув'язнених, де така угода забезпечує «стабільне функціонування» пенітенціарних установ [6, Para 20, P. 9].

Дійсно, коли держава «визнає, що вважає себе змушеною розділити частину своєї відповідальності за порядок та безпеку з «*привілейованими ув'язненими*», це додатково порушує питання про *політичну*, але аж ніяк не юридичну природу подібного стану справ у багатьох сучасних країнах.

Наголосимо: станом на сьогодні у багатьох країнах Європи та світу офіційно визнається, що неформальна ієрархія ув'язнених, або *кастова система* є ключовою основою життя пенітенціарних систем. Її традиції диктують внутрішній порядок та мають пріоритет над офіційними правилами, за якими теоретично має реалізовуватися «*влада карати*» [9, Para 39, P. 20].

Продовжуючи цю ж тезу, необхідно наголосити, що такий стан справ, що існує у багатьох європейських (і не тільки європейських) в'язницях, «має серйозні *ерозійні наслідки* для всієї системи кримінального правосуддя» [6, Para 21, P. 9]. Ба більше, за таких обставин будь-яка публічна політика реабілітації девіантів втрачає сенс, а стримуючий ефект кримінального покарання у вигляді позбавлення волі також практично втрачається. Крім того, що такий стан справ сприяє створенню небезпечного середовища у місцях позбавлення волі, адже він спотворює мету ув'язнення та роль пенітенціарної системи [6, Para 21, P. 9].

Приклади ситуації, наведеної вище, є характерними не лише для країн колишнього СРСР, в яких до цього часу існує надзвичайно сильний вплив «злочинних традицій», невід'ємних від офіційної

політики внутрішніх справ та безпеки та, що є більш важливим, сформованих у рамках офіційної політики внутрішніх справ та безпеки. Так, насильство між ув'язненими залишається «тривожним явищем» навіть в англійських в'язницях, не зважаючи на великий досвід британського пенітенціарного відомства у сфері в'язничного менеджменту, динамічної безпеки та реабілітації девіантів [7, Para 38, P. 23].

Як зазначав ЄКЗК у доповіді за результатами візиту до Кіпру у 2004 році, «у делегації склалося враження, що керівництво не бажає посісти проактивну позицію» щодо протидії неформальній владі професійних злочинців [10, Para 61, P. 27]. Згодом Комітетом було підкреслено, що офіційні заходи, задекларовані державою щодо вирішення проблеми насильства у пенітенціарній системі, здається, мали лише *обмежений успіх* [11, Para 78, P. 42], що в сукупності «сприяло створенню *небезпечної середовища* для ув'язнених» [11, Para 77, P. 42]. ЄКЗК говорить про необхідність термінового перегляду політику запобігання насильству у пенітенціарній системі та запровадження комплексної політики протидії булінгу [11, Para 78, P. 42], підкреслюючи при цьому перманенту невдачу уряду з впровадження такої політики у минулому.

Безумовно, в основі феномену перманентного в'язничного насильства та невдачі офіційної політики з протидії цьому феномену перебуває *розподіл матеріальних благ*, на що також вказував ЄКЗК: випадки насильства між ув'язненими майже виключно пов'язані з існуванням *чорного ринку* заборонених речовин і предметів, та, як наслідок, боргами деяких ув'язнених [12, Para 37, P. 20].

Проте економічна основа політики катувань має під собою щось набагато більше, ніж чорний ринок у пенітенціарних системах. Йдеться про те, що пенітенціарні системи більшості сучасних держав стимулюють існування нелегальних економічних відносин не лише у самих в'язницях, проте у системах кримінальної юстиції у більш широкому контексті, що впливає також і на суспільство. У країнах колишнього СРСР неформальний в'язничний бюджет, заснований на організованому вимаганні матеріальних цінностей з ув'язнених та членів їх сімей, сягає багатьох мільйонів євро щороку, де у припиненні наповнення такого бюджету не зацікавлена, як правило, сама формальна система кримінальної юстиції, включаючи топ-менеджерів пенітенціарних систем.

Відповідь на це можна знайти і в іншій площині.

З одного боку, ХХІ століття – це час тотальної діджиталізації, новітніх інформаційних технологій, новітніх засобів таємного спостереження та контролю (що є важливим), нових відносин влади, нових наукових досягнень, нових механізмів, спрямованих на подолання економічних та соціальних проблем суспільств (у тому числі тих, що розглядаються як причини злочинності).

З іншого боку, це – наявність та широке поширення у ХХІ столітті майже середньовічних забобонів, ритуалів, знаків, неформальних напівтаємних кодексів поведінки, татувань, «принципів», «понять», гасел тощо на фоні задекларованої неспроможності більшості держав надати достатнє фінансування на приведення умов утримання ув'язнених до стандарту, який щонайменше виключав би «*мінімальний рівень жорстокості*».

Проте головним тут є саме задеклароване протиставлення між *державною владою* та *владою неформальною*, де держава, абсолютно не соромлячись, відкрито підписує явно принизливий для себе пакт про надання їй гарантій «гарантій безпеки» у начебто *державній* пенітенціарній системі в обмін на «ліцензію на застосування катувань», що надається «неформальним лідерам».

Є очевидним, що продемонстрована державою картина є ілюзорною, де таким за симулякром маскується пряма зацікавленість держави тримати під «парасолькою» паноптичної дисципліни максимально велику кількість усіх задекларованих та потенційних девіантів (хоча більшість з них такими не є), та водночас наповнювати та використовувати неформальний бюджет пенітенціарної системи для своїх власних потреб.

Тому проблематику цієї статті можна сформулювати за допомогою наступного питання, яке, здається, є риторичним: якщо навіть у ХІІІ столітті Робіна Гуда зрештою приборкав шериф Нотінгема, то чому у ХХІ столітті сучасна держава не може приборкати «неформальних лідерів», поступаючись їм великою часткою державної влади та надаючи зазначеним приватним акторам «ліцензію» на катування?

Підсумовуючи викладене вище, можна ще раз наголосити, що політика запобігання катуванням та боротьби з соціальними практиками катування у ХХІ столітті – це відображення складного дуалістичного політичного процесу: спроба ще більшого «убезпечення суспільства» з одночасним фіаско такого «убезпечення», де одночасно йдеться про задекларовану спробу «запобігання катуванням» з констатацією фіаско такої «боротьби».

Насамкінець, зауважимо на одному важливому, як на нашу думку, аспекті.

Катування, що застосовується агентами держави до громадян, та катування, що застосовується приватними акторами до тих же громадян, є двома сторонами тієї ж самої медалі, де аналогічні дії застосовуються у рамках тієї ж самої системи владних відносин, що є економічно вигідним державі та спрямованим на досягнення ефекту паноптичного контролю над максимально великою кількістю задекларованих та потенційних девіантів.

Для держави характерним є те, що кожного разу, коли катування стає занадто жорстоким навіть для сприйняття конкретним суспільством, або має місце витік інформації, внаслідок чого подія набуває резонансу, то держава поспішає оголосити своїх агентів такими, які не мали мандату від держави на застосування катування або іншого жорсткого поводження. Держава починає себе поводити, як ящірка, яка в момент небезпеки просто відкидає свій хвіст, розуміючи, що той скоро виросте заново, перекладаючи усю політичну, юридичну та моральну відповідальність на своїх же учорашніх агентів.

Незважаючи на зовнішню примітивність такої стратегії, вона спрацьовує у більшості випадків, особливо якщо громадянське суспільство толерує жорстоке поводження. Тому у цьому контексті вважаємо за доречне навести позицію ЄКЗК: *держава має визнати, що існування жорстокого поводження з боку її агентів є фактом, де жорстоке поводження аж ніяк не є результатом окремих дій декількох ізгоїв з числа її агентів*. Отже, катування – це складова, інструмент та водночас наслідок політичного курсу, за який держава має нести відповідальність.

Підсумовуючи викладе вище, необхідно зробити особливий наголос: катування та нелюдське поводження – це не юридична категорія, проте, у першу чергу, політична. Аналіз феномену катування та нелюдського поводження лише у формальних рамках національних систем кримінальної юстиції є небезпечним не лише для суспільства та самих жертв катувань, проте також для тих, хто застосовує катування, особливо беручи до уваги вельми сумнівну результативність та ефективність катувань (відповідальність за які згодом покладається саме на платників податків, які вимагають «більшої безпеки»).

Катування та нелюдське поводження крізь призму політичного аналізу – це об'єктивний елемент сучасних політичних відносин, невід'ємна складова відносин влади та водночас продукт поширення дисципліни паноптичного зразку в суспільстві XXI століття.

У суспільстві XXI століття практики катування та нелюдського поводження існують у рамках двох взаємопов'язаних політичних сфер, де однією зі сфер виступає формалізована суб'єктна політика запобігання катуванням, що формується та реалізується у рамках універсальних регіональних та національних структур.

Другою сферою виступає *безсуб'єктна* політика катувань, яка формується у рамках постсучасної модуляції паноптичного менеджменту ризиків, де катування та нелюдське поводження є інструментом соціального контролю над новим типом людини – *Homo disciplinatus*.

Бібліографічний список:

1. Ягунов Д. «Malleus Maleficarum» of modern society: preconditions and prevalence of torture in XXI century and the policy of combating torture. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки*, 2020. 5. С. 58-97.
2. Ягунов Д.В. Катування як елемент соціального контролю у XXI столітті (політичні та правові аспекти). *Політичне життя*, 2021, 1. С. 66-83.
3. Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978 – 1979 учебном году. СПб.: Наука, 2010. 448 с.
4. Bagaric M., Clarke J. Not Enough Official Torture in the World? The Circumstances in Which Torture Is Morally Justifiable. *University of San Francisco Law Review*, Spring 2005. P. 581-616.
5. Ягунов Д. Пенітенціарна політика як складова соціального контролю. Одеса: Фенікс, 2020. 674 с.
6. Report on the visit to the Moldova carried out by the CPT from 5 to 11 June 2018.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.02.2023).
7. Report on the periodic visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 8 to 21 June 2021.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.02.2023).
8. Report on the visit to Moldova carried out by the CPT from 28 January to 7 February 2020.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.02.2023).
9. Report on the periodic visit to Lithuania carried out by the CPT from 10 to 20 December 2021.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.02.2023).
10. Report on the visit to Cyprus carried out by the CPT from 8 to 17 December 2004.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.02.2023).

11. Report on the visit to Cyprus carried out by the CPT from 2 to 9 February 2017.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.02.2023).
12. Report on the visit to Slovenia carried out by CPT from 28 March to 4 April 2017.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.03.2023).
13. Report on the visit to Montenegro carried out by the CPT from 9 to 16 October 2017.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.03.2023).

References:

1. Yagunov D. «Malleus Maleficarum» of modern society: preconditions and prevalence of torture in XXI century and the policy of combating torture ["Malleus Maleficarum" of modern society: preconditions and prevalence of torture in XXI century and the policy of combating torture]. *Visnik Donec'kogo nacional'nogo universitetu imeni Vasilya Stusa. Seriya Politichni nauki*, 2020. 5. S. 58-97.
2. Yagunov D.V. Katuvannya yak element social'nogo kontrolyu u XXI stolitti (politichni ta pravovi aspekti) [Torture as an element of social control in the 21st century (political and legal aspects)]. *Politichne zhittya*, 2021, 1. S. 66-83).
3. Fuko M. Rozhdenie biopolitiki. Kurs lekcij, pročitannyh v Kollezhe de Frans v 1978 – 1979 uchebno godu [The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978 – 1979]. SPb.: Nauka, 2010. 448 s.
4. Bagaric M., Clarke J. Not Enough Official Torture in the World? The Circumstances in Which Torture Is Morally Justifiable. *University of San Francisco Law Review*, Spring 2005. P. 581-616.
5. Yagunov D. Penitenciarna politika yak skladova social'nogo kontrolyu [Prison policy as a component of social control]. Odesa: Feniks, 2020. 674 s.
6. Report on the visit to the Moldova carried out by the CPT from 5 to 11 June 2018.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.02.2023).
7. Report on the periodic visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 8 to 21 June 2021.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.02.2023).
8. Report on the visit to Moldova carried out by the CPT from 28 January to 7 February 2020.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.02.2023).
9. Report on the periodic visit to Lithuania carried out by the CPT from 10 to 20 December 2021.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.02.2023).
10. Report on the visit to Cyprus carried out by the CPT from 8 to 17 December 2004.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.02.2023).
11. Report on the visit to Cyprus carried out by the CPT from 2 to 9 February 2017.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.02.2023).
12. Report on the visit to Slovenia carried out by CPT from 28 March to 4 April 2017.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.03.2023).
13. Report on the visit to Montenegro carried out by the CPT from 9 to 16 October 2017.
URL: www.coe.int/en/web/cpt/states (дата звернення – 01.03.2023).

Yagunov D. V. «Homo disciplinatus» as an object of the policy of social control (to the question of the simulacrumisation of the national policy of preventing torture in the 21st century).

The problem presented in this article is related to the social phenomenon of torture, as well as the political prerequisites for the spread of this phenomenon in the 21st century.

In the 21st century, torture became a category not so much of legal as of political science, shaping an important part of the modern political discourse on the relationship between government and society. Torture, formally prohibited by universal and regional human rights standards and the national legislation of all modern states, has become an important tool of social control policy.

Despite the formal outlawing of torture, today torture exists precisely as a tool of social control policy and is widely used as a social practice. This informal policy has a negative connotation, which does not exclude its existence as an objective component of modern power relations even without formally declared subjects.

Torture did not disappear as a social phenomenon even in the second half of the 20th century, as it is claimed within the framework of the classical approach. Torture by agents of the state and representatives of political elites was and remains the sphere of special management.

Torture is currently widely used in power relations by various political actors based on the formula of the prohibition of torture – "absolute in principle but relative in application".

The invisibility of torture in the 21st century does not mean the absence of such social practices. Any political regime tries to control the population, where torture can be considered a kind of "by-product" of mechanisms of panoptic social control or as a kind of "excess of the lower-level performers" in the

process of "securing society". At the same time, the higher echelons, on the contrary, actively declare the search for new, more effective, and modern formal methods of combating torture.

On the one hand, national criminal justice systems (including penitentiary systems) cannot cope with the formally declared tasks of dealing with deviants exclusively within the framework of formal procedures enshrined in national legislation against the background of an increase in classes, types, types and, as a result, the number of deviants.

On the other hand, the citizens themselves, in exchange for their "freedom", demand even greater "security", where the ways and methods of achieving the appropriate concentration of security are no longer important for them. The practical possibility of using torture on a "terrorist" to obtain information about further terrorist acts or on a "dangerous murderer" to obtain his confession opens a "Pandora's box", where a wide and at the same time extremely dangerous prospect of using torture against all "dangerous" people considered as "others". Moreover, registries of "dangerous others" is in danger of being expanded.

A striking example of the extent to which the externally declared subject policy of the prevention of torture by nation states is intertwined with the policy of torture is the support of modern states for prison subcultures and informal hierarchies in their prison systems. The main thing here is the very declared opposition between the state power and the informal power, where the state, completely unashamed, signs a pact to provide it with "security guarantees" in a supposedly state penitentiary system in exchange for a "license to use torture" that is granted "informal leaders".

Therefore, the problematic of this paper can be formulated with the following question, which seems to be rhetorical: if in the end, even in the 13th century, Robin Hood was tamed by the Sheriff of Nottingham, then why in the 21st century the modern state cannot tame "informal leaders", giving them a large share of state power and giving private actors a "license" to torture?

Keywords: torture, ill-treatment, European Court of Human Rights, ECtHR, Convention for the Protection of Human Rights, ECHR, European Committee for the Prevention of Torture, CPT, Council of Europe, «enhanced interrogation methods», prevention of torture and ill-treatment treatment, investigation of torture and ill-treatment, prerequisites of torture and ill-treatment treatment in the 21st century, panopticon, panoptic discipline, modulations of social control.